

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК9 323.3.63 - 51(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-100-109

Nazar Kotelnitsky

PhD (in History), Associate Professor; Associate Professor of the Department of Law, Information, Business and Law Higher Education Institution "International Scientific and Technical University named after academician Yury Bugai", Chernihiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

e-mail: subton7@gmail.com

POLICY OF THE LAND LIBERAL PARTY OF NORTHERN UKRAINE IN THE FIELD OF AGRICULTURE (70s OF THE 19th CENTURY)

Abstract. Purpose. *The publication is devoted to the coverage of the ideology and content of the Zemstvo liberal party's policy in the field of agriculture in the 70s of the 19th century. The task of intelligence is to continue the formation of a general idea in the national historical science about the fundamental principles of the agrarian policy of the Zemstvo liberal front of Northern Ukraine in the 60s–80s of the 19th century.*

The scientific novelty lies in the fact that on the basis of primary sources introduced for the first time into the international scientific circulation, the main parameters of the position of the members of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank regarding the development of agriculture and the peasant issue in the north of Left Bank Ukraine in the studied period have been clarified.

Conclusions. *The author comes to the conclusion that the agrarian issue in the system of coordinates and practical activities of the members of the Zemstvo liberal front of Northern Ukraine until the middle of the 70s of the 19th century did not occupy a leading place. The specified metamorphosis had a complex of reasons: the oppositional attitude to the abolition of the slave system in the Russian Empire among the great conservative nobility, and therefore demonstrative public absenteeism and indifference to symbolic procedures; the specificity of the content of the legislative provisions on the abolition of serfdom in the Chernihiv province – the application of "Little Russian" articles in one half of the region, and "Great Russian" articles in the other, and as a result – the progressive landlessness of the peasantry, its colossal migration to urban agglomerations, the concentration of the land fund of the region in the ownership of medium-sized private owners and the beginning of the formation of an agricultural proletariat in provincial communities. The essence of the abolition of serfdom by the Russian autocracy, the long term of redemption operations with the land fund of the region significantly restrained the representatives of the Zemstvo Liberal Party in their efforts to fundamentally address the problems of the development of the agrarian sector of the state economy during their activities in the institutions of city and Zemstvo self-government. Only in the mid-70s of the XIX century, when the main contours of the post-reformed financial and economic intentions in agriculture became clear, liberal zemts began to initiate a complex of progressive initiatives in the district and provincial zemtsky assemblies, the ideology of which was to reorient the activities of the peasantry from agriculture to the sphere of artisan cooperative production. Taking into account the new realities in land ownership and land use of the region, the oppositionists considered it necessary to ensure the independence of former slaves from success in agriculture, through zemstvo credit and banking assistance in the creation and development of industrial and craft industries. In general, it can be argued that the policy of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine in the 1970s. in the field of agriculture was palliative and dual. Not wanting a radical problem of the functioning of the agrarian sector in the post-reform Russian Empire, representatives of the opposition aristocratic front of the region did everything possible to preserve the achieved revolutionary gains in the economic*

life of the country until the moment when a favorable and appropriate opportunity would appear again to declare the fateful need for new, modern transformations in the agricultural sector.

Key words: *agriculture, liberal citizens, Chernihiv province, handicrafts, artillery.*

Назар Котельницький

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права, Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, м. Чернігів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

e-mail: subton7@gmail.com

ПОЛІТИКА ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПАРТІЇ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ У ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (70-ті рр. ХІХ ст.)

Анотація. Мета: *з'ясувати ідеологію та зміст політики земської ліберальної партії Північної України у галузі сільського господарства у 70-х рр. ХІХ ст.*

Наукова новизна *полягає у тому, що на основі вперше введених до наукового обігу першоджерел визначено основні параметри позиції членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя щодо розвитку сільського господарства і селянського питання.*

Висновки. *Автором розкрито, що аграрне питання у системі координат та практичної діяльності представників земської ліберальної партії Північної України до середини 70-х рр. ХІХ ст. не посідало провідного місця. Тільки у середині 70-х рр. ХІХ ст., коли стали зрозумілими основні контури пореформених фінансово-економічних інтенцій у сільському господарстві, ліберальні земці почали ініціювати у повітових та губернських земських зібраннях комплекс прогресивних ініціатив, ідеологія яких полягала у намаганні переорієнтувати діяльність селянства з землеробства до сфери кустарного кооперативного виробництва з метою забезпечення їх незалежності від успіхів у сільському господарстві. Не бажаючи радикальної постановки проблем функціонування аграрного сектору в пореформеній Російській імперії, представники опозиційної аристократичної фронди регіону робили усе можливе, щоб зберегти досягнуті завоювання в економічному житті країни до того моменту, коли з'явиться сприятлива і доречна нагода знову заявити про доленосну потребу нових, модерних трансформацій в аграрному секторі.*

Ключові слова: *сільське господарство, ліберальні земці, Чернігівська губернія, кустарні промисли, артіль.*

Постановка проблеми. *Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. ХІХ ст.) продовжує залишатися маловідомою проблемою вітчизняної історичної науки. Сучасна українська історіографія має лише декілька праць загального характеру, у яких на базовому рівні висвітлені основні віхи політичної діяльності земських лібералів українських губерній Російської імперії у 60–80 рр. ХІХ ст.¹*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *До найменш досліджених сторінок історії аристократичної фронди Північного Лівобережжя належить політика у галузі сільського господарства, органічною та невід'ємною складовою якої була аграрна програма опозиційної партії. Автор цих рядків вже зробив кілька кроків для заповнення існуючої в історіографії прогалини². Цією публікацією ми сподіваємось продовжити формування*

¹ Жиленкова І. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ століття): автореф. дис...канд. іст. наук. Київ, 2000. 16 с.; Мойсієнко В. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60–80 рр. ХІХ ст.): автореф. дис...канд. іст. наук. К., 1999. 19 с.; Редькіна О. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ – початку ХХ століття: автореф. дис...канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.

² Котельницький Н. Питання меліорації земельного фонду як складова частина аграрної політики земського ліберального руху північної України (60-80 рр. ХІХ ст.). Історія освіти, науки і техніки в Україні. *Матеріали ХІV Всеукраїнської конференції* (м. Київ, 17 травня 2019 р.). Київ 2019. С. 362–364; Котельницький Н. Аграрне питання в діяльності земської ліберальної фронди північної України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020. Вип. 33. С. 16–23. Котельницький Н. Проблема поширення сільськогосподарських знань як складова аграрної політики земського лібералізму північної України (60–80 рр. ХІХ ст.). Історія освіти, науки і техніки в Україні. *Матеріали ХV Всеукраїнської конференції* (м. Київ, 15 травня 2020р.). Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. С. 79–81; Котельницький Н. Питання агрономічного та метеорологічного моніторингу в аграрній політиці земської ліберальної фронди північної України (60 – 80 рр. ХІХ ст.). *Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 17 листопада 2021 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. С. 44 – 47.

загального уявлення про фундаментальні засади аграрної політики земської ліберальної фронди Північної України у 60–80-х рр. XIX ст. Що стосується можливих питань щодо наукової термінології, то поняття «раб», «рабовласницький лад», «кріпак», «кріпацтво» ми вживаємо як поняття – синоніми, оскільки, на наше переконання, становище поміщицьких селян в українських губерніях Російської імперії до 1861р. мало чим відрізнялося від юридичного статусу соціальної верстви рабів американського континенту.

Мета: з'ясувати ідеологію та зміст політики земської ліберальної партії Північної України у галузі сільського господарства у 70-х рр. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У попередніх працях ми констатували факт того, що аграрне питання у системі координат та практичній діяльності членів земської ліберальної фронди Північного Лівобережжя до середини 70-х рр. XIX ст. не посідало провідного місця. На наш погляд, основні причини такого ставлення серед репрезентантів аристократичної опозиції до проблеми були розкриті демократичними публіцистами – сучасниками доленосної епохи, у комплексі профільних розвідок, надрукованих на шпальтах профільного, ліберального мас-медіа інституцій земського самоврядування регіону – «Земском сборнике Черниговской губернии», однак залишених поза увагою сучасниками і нащадками. Частина з вказаних першоджерел вперше запроваджується до наукового обігу.

Так, П. Дорошенко у своєму нарисі, присвяченому практичній імплементації селянської визвольної реформи на території Чернігівської губернії вказував на те, що навіть на момент березня 1861р., коли вже усі принципи рішення про скасування кріпацтва у Російській імперії були ухвалені, правлячі кола та домінуючий консервативно-реакційний нобілітет краю не приховували свого скептицизму та ідеологічного несприйняття нового внутрішньополітичного курсу самодержавства. Владний офіціоз – «Черниговские губернские ведомости» «ризикнув» опублікувати текст «Маніфесту» про скасування кріпосного права лише 13 березня, коли документ було публічно оприлюднено не представниками влади, а емісарами з Санкт-Петербурга та членами прогресивного соціуму Північного Лівобережжя, скажімо, батьком засновника та лідера земського ліберального руху у Російській імперії І. Петрункевича – Іллею Яковичем Петрункевичем, в усіх церквах і монастирях Чернігівської єпархії.

Відомий краснавець особливо наголошував, що безпосередніми виконавцями, які втілили реформу у життя, були саме представники демократичної частини провінційної громадськості, зокрема «кающиеся дворяне», які з величезними надіями підтримали епоху Великих реформ у державі і вважали своїм морально-етичним обов'язком взяти активну участь у проведенні модерних трансформацій. Наприклад, на відповідальних посадах мирових посередників, які за дорученням держави займалися практичною реалізацією визволення селян, служили знакові персони для земського лібералізму краю: у Борзнянському повіті майбутній член опозиційної аристократичної фронди – Н. Волк-Карачевський, у Городнянському повіті батько яскравого опозиціонера О. Ліндфорса – Федір Федорович та батько відомого фундатора соціально-економічної програми земського ліберального руху П. Червінського – Петро Лаврентійович³. Цілком очевидно, що у такій суспільній атмосфері та політичній аурі дуже важко було розраховувати на симпатії та будь-яку допомогу зі сторони абсолютної більшості панства регіону, що і змушені будуть враховувати у своїй діяльності земські прогресисти.

Іншою вагомою обставиною, яка дуже суттєво коригувала політику ліберальних земців в аграрному секторі, був зміст процедури скасування кріпацтва у регіоні. Публіцисти справедливо наголошували на тому, що від початку скасування кріпацтва у Чернігівській губернії існувала своя специфіка відповідних перетворень. На території краю застосовувалися відразу 2 імперативні норми Положення про звільнення селян 1861 р. – так звані «малоросійські», які використовувались в українських губерніях Російської імперії і «великоросійські» статті, себто ті, які мали використання власне в етнічно російських

³ Дорошенко П. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1911. №4. С. 102–103.

губерніях держави. Саме цей важливий аспект й визначив соціальні та економічні наслідки звільнення для колишніх кріпаків у майбутньому.

«Малоросійські» статті застосовувалися стосовно до тих земельних латифундій, які переважно належали особисто вільним особам на умовах приватної власності, на яких стабільно працювала фіксована кількість працівників, які переходили у власність у порядку спадку або дарування і які дуже рідко змінювали характер конфігурації. У більшості випадків такі земельні наділи належали так званим «малоросійським козакам» – особливому специфічному прошарку соціуму провінції. «Великоросійські» статті використовувались там, де було поширене громадівське землекористування оскільки приватна власність була відсутня у принципі, то про права успадкування і власності взагалі не йшлося. Сільська община на свій розсуд могла зрівнювати усі параметри. «Малоросійські» статті працювали на територіях половини Чернігівської губернії. Винятком були Мглинський, Суражський, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський, Глухівський та Сосницький повіти, де працювали «великоросійські» статті, або змішана система.

Оскільки більшість дворянства не провела належних процедур розмежування та необхідних досліджень щодо визначення цінності, якості і прибутковості земельних володінь, то це дозволило реакційній аристократії використати комплекс різноманітних маніпуляцій, щоб залишити у своїй власності кращі за якістю землі та на вигідних умовах використовувати працю тимчасовозобов'язаних селян. За результатами впровадження уставних грамот склалася парадоксальна ситуація: чим менше землі у власність отримали селяни, тим більше вони повинні були сплачувати усіляких зборів. Якщо ж врахувати терміни викупної операції – 49 років та ступінь фінансового навантаження – 6%, то стає зрозумілою економічна логіка колишніх кріпаків, коли вони відмовлялися від повноцінних наділів по закону у середньому розмірі 4 десятин і погоджувалися отримати так званий «даровий» наділ від поміщика, який складав частину основного – не більше 2,5 десятин, щоб негайно стати вільними і не мати жодних фінансових зобов'язань перед колишніми власниками та державою, прекрасно розуміючи, що представники нобілітету все одно не обійдуться без праці селян і будуть вимушені наймати їх на роботу, але вже як вільних людей із укладанням відповідних домовленостей й виплатами заробітків⁴.

Що ж стосується викупних процедур по земельному фонду, то публіцисти особливо наголошували, що законодавчі норми дозволяли колишнім поміщицьким селянам в оперативні терміни внести повну суму викупу за земельний наділ, а відповідні регіональні та державні контролюючі органи мали право на моніторинг та верифікацію відповідних трансакцій. Однак цього не відбулось, оскільки як вже збанкрутіле латифундіальне панство, так і щойно звільнене від кріпацтва селянство, перебувало у стані колосальної фінансово-економічної кризи, яка тривала у гострій фазі до початку 80-х рр. XIX ст⁵.

Відомий земський діяч Північного Лівобережжя, симпатик ліберальної опозиції та публіцист – І. Миклашевський у своїй профільній статті те ж відзначав факт того, що на території Лівобережної України лише 5% латифундій були державними. Більшість фонду перебувало у приватній та громадівській власності. Проаналізувавши основні статистичні відомості, автор прийшов до висновку, що більшістю земельного фонду на півночі Лівобережної України володіли представники різних груп державного селянства і «малоросійське козацтво», які, на відміну від поміщицьких селян, були особисто вільними. І. Миклашевський не драматизував домінування серед колишнього кріпацтва дрібного землеволодіння та землекористування, оскільки, по-перше, класичні для українців ментальні імперативи автономного господарювання на землі завжди перемагали, а по-друге, історично характерне для українських губерній Російської імперії міжсмузжя володінь само собою цьому сприяло.

Однак загалом автор прийшов до висновків про те, що системна криза аграрного сектору економіки Російської імперії і прогресуюче обезземелення звільнених селян

⁴ Землевладение бывших помещичьих крестьян и обложение их выкупными платежами. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1896. №4. С. 7 – 15.

⁵ Выкуп крестьянами в полную собственность наделных своих участков посредством внесения долга по выкупной ссуде. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1896. №7. С. 45 - 46.

привели до системної концентрації земельних латифундій у власників вже середнього класу, різноманітних комерсантів, у першу чергу – представників єврейського бізнесу, і навіть представників інтелігенції, які, не працюючи на землі, не маючи фахової сільськогосподарської освіти, маючи капітали, зароблені не на аграрному ринку, інвестували фінанси у придбання та орендування земельних ділянок із одночасним найманням робітників і батраків для відповідних фазенд. Саме вказаний прошарок провінційного соціуму нейтралізував сформований ринок оренди земель після скасування кріпосного права, а великі землевласники змушені були системно переходити до інтенсивних, модерних методологій господарювання, всебічно запозичуючи прогресивний іноземний досвід та направляючи своїх делегатів за кордон для отримання сучасних сільськогосподарських знань⁶.

Зазначимо і те, що скасування кріпосного права суттєво позначилось і на життєдіяльності міських громад, де представники ліберальної опозиційної фронди також переважали не тільки у міських думах й управах, а й різного роду комерційних інституціях. Наприклад, дослідники міського самоврядування Чернігова зауважували, що латифундіальне господарство великого консервативного нобілітету було остаточно підірване після скасування кріпацтва, обезземелене селянство стало основою сільськогосподарського пролетаріату, а селянські власники середніх земельних наділів або кооперувались у новостворені дрібні аграрно – кустарні підприємства, або гуртувались навколо сільськогосподарських і ощадно-позичкових товариств, кас дрібного кредиту тощо.

Однак, більшість колишніх кріпосних, які мали бодай найменші можливості, масово емігрували до міст і містечок. Збанкрутіле дворянство, у своїй більшості, не маючи бажання займатися клопотами сільського виробництва, оселилось у містах та поповнило армію державної бюрократії, різного роду чиновництва і стало класичними «рантьє», заробляючи на життя здачею в оренду придбаної у власність елітної прибуткової нерухомості. Це стало причиною збільшення населення міських агломерацій, бурхливого розвитку транспортних артерій та комунікацій, де колишні кріпаки заробляли на життя вже ремеслом, промислами і торгівлею. Колосальним негативом цих процесів стало суттєве підвищення вартості аграрної продукції, оскільки попит значно переважав пропозицію⁷. Так чи інакше, але навіть на міське середовище скасування кріпацтва ставило вагомий вплив.

Що ж стосується публічної позиції земських прогресистів, то, зокрема, засновник і лідер земської ліберальної партії Північної України – І. Петрункевич у своїх легендарних мемуарах неодноразово наголошував на тому, що вкрай недостатнє забезпечення землею звільненого селянства стало величезною державною помилкою, яка у майбутньому призвела до революційних ексцесів і катаклізмів. Очільник опозиції відзначав, що не можна порівнювати пореформене сільське господарство Російської імперії з аграрним сектором провідних країн західної цивілізації середини XIX ст., скажімо, дрібним фермерством. Іван Ілліч вказував, що у колишнього кріпака монархії Романових була чисельніша родина, набагато більше фіскальних зобов'язань перед урядом та місцевою адміністрацією, колосальна проблема довгострокової викупної операції за землю, повна відсутність залізничного сполучення, сільськогосподарської освіти і модерних технологій аграрного виробництва. Звісно, такий стан справ зумовив формування тривалого перехідного періоду у галузі, спричинивши численні негативні метаморфози у соціальному та економічному житті провінції⁸.

Інший член аристократичної фронди, міський голова Чернігова – В. Хижняков у своїй праці про функціонування та діяльність Чернігівського повітового земства прямо визнав, що земські установи, ліберальна опозиція зокрема, не ставили основною метою своєї діяльності постановку та вирішення проблем економічного розвитку і сільського господарства держави до початку 80-х рр. XIX ст.⁹

⁶ Миклашевский И. Очерки крестьянского хозяйства в Малороссии. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1887. №7 – 8. С. 210 – 259.

⁷ Тридцатилетие городского управления г.Чернигова с 1870 по 1900гг. Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. С. 278 – 281.

⁸ Петрункевич И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага, 1934. С. 14 – 15.

⁹ Хижняков В. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Москва: Товарищество «Печатня С.Н.Яковлева», 1916. С. 65.

Як бачимо, у своїх нарисах публіцисти Північної України кристалізували достатньо цілісну та промовисту картину реального становища аграрного сегменту економіки Лівобережної України після ліквідації кріпацтва у Російській імперії. У цих умовах, на нашу думку, земська ліберальна фронда краю як опозиційна політична течія у визвольному русі, мала дуже обмежені можливості для постановки питань про вирішення нагальних проблем сільського господарства у радикальній формі. По-перше, законодавство встановлювало тривалий термін дії викупних операцій з земельними фондом імперії, що фундаментальним чином заважало інтенсифікації трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки, оскільки російське самодержавство провело селянську реформу за «пруським» варіантом в інтересах держави, а не суспільства, створивши замість соціуму повноправних громадян-власників землі лише громади залежних платників податків. По-друге, стали очевидними пріоритети економічної політики уряду Російської імперії, які першочергово стосувалися відкритого протекціонізму абсолютизму Романових щодо розвитку промислової індустрії. По-третє, не потрібно забувати, що й самі ліберальні земці були середніми землевласниками краю, а тому вони вважали прагматичнішим і раціональнішим піднімати принципові питання еволюції сільського господарства лише після завершення більшості викупних операцій з землею, проведення належних підготовчих процедур протягом певного інтервалу часу, щоб у такий спосіб підготувати громади провінції до якісно нових умов капіталістичного укладу життєдіяльності.

Одним із варіантів підготовки колишніх кріпаків до життєдіяльності у трансформованій економіці держави та максимальної нейтралізації їх залежності від сфери землеробства земські ліберали краю вважали переорієнтацію селянства до активного освоєння кустарних промислів, ремесла у формі кооперативних виробничих артілей та відповідної торгівельної діяльності.

Наприклад, на черговій сесії Городнянського повітового земського зібрання 1875 р. була розглянута профільна спеціалізована доповідь представника опозиційної аристократичної фронди регіону О. Ліндфорса про організацію та створення у Городнянському повіті артілей гончарного виробництва – традиційного, популярного та поширеного серед місцевого населення ремесла, організаційна генеза якого походила від традицій цехових корпорацій українських земель доби Речі Посполитої. 16 вересня за засіданні повітових земських зборів О. Ліндфорс виступив з великою промовою.

Презентуючи доповідь, речник опозиції вказав на те, що як мінімум у 4 волостях повіту можна констатувати значне поширення гончарних промислів, яким заробляють на життя не менше 300 «душ» тимчасовозобов'язаних селян чоловічої статі зі своїми великими родинами. Річне виробництво усього асортименту продукції сягає 2 млн одиниць, що дає 40 тис. руб. валового прибутку, а у перерахунку на кожну родину – 130 руб. Оратор зауважив, що виробництво залишається екстенсивним, хоча ринки для збуту продукції є: відомі ярмарки національного значення на території Лівобережної України, у Чернігівській та Полтавській губерніях. Очевидними проблемами вказаних промислів є відсутність належного обігріву виробничого простору, погіршення стану здоров'я кустарів у наслідок цього та збільшення рівня нерентабельності ремесла у силу підвищення цін на паливні матеріали, що призводить до відсутності належної виробничої конкуренції.

О. Ліндфорс запропонував вихід із становища, що склалося. Репрезентант ліберальної партії ініціював створення розгалуженої мережі виробничих артілей кустарів, які, не полишаючи традиційного гончарного виробництва, перейшли б до виготовлення у промислових масштабах виробів з фарфору і фаянсу та інших корисних копалин, поклади яких присутні на вказаній території, що дозволить колишнім кріпакам збільшити свої заробітки до 2 тис. руб. на рік. На переконання оратора, перехід до нової стадії дозволить збільшити обсяги виробництва як мінімум на 25% та зменшити проблеми зі станом здоров'я у селян, оскільки рівень шкідливості буде нейтралізовано. Що ж стосується проблем з паливними матеріалами, то задекларована пропозиція дозволить зменшити витрати на ці потреби, оскільки розширення виробництва потягне за собою збільшення кількості кустарних артілей, а системне поширення виробничої кооперації та профільного розподілу праці призведе до зменшення використання пропорцій палива і мастил, нового асортименту продукції і головне – до збільшення продуктивності праці та рівня економічного благополуччя колишніх рабів.

Продовжуючи, О. Ліндфорс наголосив на тому, що земські інститути повинні допомогти селянству у справі становлення та розвитку артільного виробництва, оскільки ця форма має колосальні переваги перед індивідуальним промислом, адже у разі надання спеціальної кредитної лінії з земського бюджету на розбудову виробничої інфраструктури, місцеве самоврядування не тільки швидкими темпами поверне ресурси, а й забезпечить населення у провінції робочими місцями, що дуже позитивно вплине на розвиток економіки краю. Олександр Федорович принагідно зазначив, що у Російській імперії вже є успішні приклади поступу артільного руху, наприклад, зусиллями прогресивних демократичних діячів земських установ Новгородської та Тверської губерній. Крім того, оратор поінформував депутатський корпус зборів і про те, що допоміжну роль у вказаних процесах зіграє і розвиток ощадно-позичкових товариств у регіоні, скажімо Олешнянського у Городнянському повіті, яке з 1874 р. змогло збільшити кількість членів-пайовиків з 20 до 200 осіб з різних населених пунктів волості. Репрезентант аристократичної опозиції особливо відзначив, що форма артільного виробництва має незаперечну перевагу – кожен працівник є вільною людиною, а відтак залишається економічно суверенним. Відповідно, якщо у нього будуть фінансові ресурси, хоча б у формі земських кредитів, він зможе у будь-який час змінити колектив колег-кустарів або створити свою артель у кооперації.

Завершуючи промову, представник лібералів, акцентуючи увагу гласних на тому, що до компетенції органів земського самоврядування належать турботи про розвиток провінційного виробничого ландшафту, а артілі вважаються оптимальною формою організації кустарних промислів і ремесла за допомогою інструментів кредитно-банківської політики, ініціював підготовку офіційного клопотання Городнянського повітового земства до Чернігівського губернського земського зібрання з приводу асигнування з консолідованого бюджету губернського земства профільної кредитної лінії для потреб розвитку кустарних промислів в Олешнянській волості Городнянського повіту на умовах і в обсягах, які губернська інституція буде вважати можливими та доцільними. Земські збори більшістю голосів підтримали ініціативу О. Ліндфорса і прийняли рішення направити до Чернігівського губернського земства відповідне клопотання¹⁰.

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 1875 р. О. Ліндфорс вже як обраний повітовим земством депутат губернського «парламенту», мав на меті довести до логічного завершення постановку питання про кредитно-банківську підтримку розвитку кустарного промислу в Городнянському повіті. На засіданні губернських зборів 14 грудня він виступив з промовою, в якій вказав на те, що територія Чернігівської губернії поділяється на дві принципово різні з аграрної точки зору частини: малородючі північні райони та перспективний південь. Після скасування кріпосного права населення півночі губернії почало масово займатися кустарними промислами і ремеслом. Однак проблема полягала у тому, що за відсутності належної кредитної підтримки, низької рентабельності виробництва, мінімальних конкурентних спроможностей, процеси створення та поступу ремісничих артелей кустарів не мали належного поширення. Наприклад, місцеві адміністрації та фінансові інтереси великого дворянства заважають появі прогресивних тютюнових і цукрових артелей у Ніжинському та інших повітах Чернігівської губернії, організації мережі ощадно-позичкових товариств, кас дрібного кредиту тощо. У зв'язку з цим, репрезентант опозиційної аристократичної фронди заявив, що він вносить до губернського зібрання проєкт рішення про земську кредитну підтримку кустарних виробничих артелей на півночі губернії.

О. Ліндфорс зазначив, що спочатку потрібно ухвалити рішення у принципі, а потім, пізніше, буде сенс підготувати відповідну фінансову програму, згідно з якою губернська управа як виконавчий орган земства зможе визначити конкретний обсяг кредиту та форми його використання. Олександр Федорович наголосив на тому, що крім виробничих артелей,

¹⁰ Журнали очередного и экстренного Городничкого земского собрания 1875 года. Чернигов: Земская типография, 1875. №2. С. 11; Доклад гласного А. Ф. Линдфорса об организации в Городничком уезде гончарных производительных артелей. *Журнали очередного и экстренного Городничкого земского собрания 1875 года*. Чернигов: Земская типография, 1875. С. 27 – 31; Гаврилов М. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии. Т. I. Городничкий уезд (1865-1884). Чернигов: Земская типография, 1886. С. 419 – 421.

де є власні й затверджені владою статuti, виникає все більше об'єднань кустарів, які займаються виробництвом першочергово необхідної продукції для побуту населення провінції, але які не мають статутної документації свого існування. Тому він ініціює перед губернськими зборами пропозицію, щоб земство ухвалило рішення про те, що у таких випадках для губернської управи будуть достатніми аргументи для асигнування кредитної лінії у вигляді відповідних звернень селянських громад волостей, або колегіального клопотання ощадно-позичкових товариств та кас дрібного кредиту як юридичної основи для початку діяльності. Мінімальна кількість членів виробничої кооперації повинна бути не менше 10 працівників, а оптимальна сума кредиту може коливатися в інтервалі до 2000 руб.

Чернігівське губернське зібрання після тривалого обговорення та дискусій постановило: 1. дозволити губернській земській управі відкривати кредитні лінії для створення і розвитку кустарних артілей губернії; 2. у цілому погодитися з аргументацією О. Ліндфорса щодо юридичних форм оформлення діяльності кооперативних виробничих об'єднань; 3. питання про обсяги кредитування та форми його використання вирішити у робочому порядку функціонування земської управи після розгляду предметної фінансової доповіді¹¹. Отже, можемо констатувати факт того, що більшість ініціатив земських лібералів регіону щодо розвитку кустарних промислів були підтримані земськими установами Чернігівської губернії.

Висновки. Резюмуючи викладене, зазначимо, що аналіз вперше введених до наукового обігу розвідок публіцистів Північного Лівобережжя – сучасників та свідків епохи яскраво ілюструє справедливність твердження про те, що аграрне питання у системі координат та практичній діяльності членів земської ліберальної фронди Північної України до середини 70-х рр. XIX ст. не було пріоритетним. Вказана метаморфоза мала комплекс причин: опозиційне ставлення до скасування кріпацтва у Російській імперії серед великого консервативного нобілітету, а відтак показові публічні абсентеїзм та індіферентність до знакових процедур; специфіка змісту законодавчих положень скасування кріпацтва у Чернігівській губернії – застосування на одній половині регіону «малоросійських» статей, а в іншій «великоросійських» і як результат – прогресуюче обезземелення селянства, його колосальна міграція до міських агломерацій, концентрація земельного фонду краю у власності середніх приватних власників та початок формування сільськогосподарського пролетаріату у провінційних громадах. Сутність скасування кріпосного права російським самодержавством, тривалий термін дії викупних операцій з земельним фондом регіону суттєво стримували представників земської ліберальної партії у намаганнях принципової постановки проблем розвитку аграрного сектору економіки держави під час їх діяльності в інституціях міського та земського самоврядування.

Тільки у середині 70-х рр. XIX ст., коли стали зрозумілими основні контури пореформених фінансово-економічних інтенцій у сільському господарстві, ліберальні земці почали ініціювати у повітових та губернських земських зібраннях комплекс прогресивних ініціатив, ідеологія яких полягала у намаганні переорієнтувати діяльність селянства з землеробства до сфери кустарного кооперативного виробництва. Беручи до уваги нові реалії у землеволодінні та землекористуванні краю, опозиціонери вважали необхідним забезпечити незалежність колишніх кріпаків від успіхів у сільському господарстві шляхом земської кредитно-банківської допомоги у створенні та розвитку промислових та ремісничих артілей.

Загалом можна стверджувати, що політика земської ліберальної партії Північної України у 70-х рр. XIX ст. у галузі сільського господарства була паліативною та дуальною. Не бажаючи радикальної постановки проблем функціонування аграрного сектору у пореформеній Російській імперії, представники опозиційної аристократичної фронди регіону робили усе можливе, щоб зберегти досягнуті здобутки в економічному житті країни до того моменту, коли з'явиться сприятлива і доречна нагода знову заявити про доленосну потребу нових, модерних трансформацій в аграрному секторі

¹¹ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. Чернигов: Земская типография. 1875. №11. С. 332 – 334.

References

1. Doroshenko, P. (1911) Ocherk krepostnogo prava v Malorossii i krest'janskoy reformy v Chernigovskoy gubernii. [Essay on serfdom in Little Russia and the peasant reform in the Chernihiv province]. *Zemskij sbornik Chernigovskoy gubernii*. [Zemsky collection of Chernihiv province]. 4, 80 – 115. [In Russian].
2. Doklad glasnogo A.F.Lindforsa ob organizacii v Gorodnickom uезде goncharnyh proizvoditel'nyh artelej. [Report of the vowel A.F. Lindfors on the organization of pottery productive artels in the Gorodnitsky district]. (1875) *Zhurnaly ocherednogo i jekstrennogo Gorodnickogo zemskogo sobranija 1875 goda*. [Journals of the next and emergency Gorodnitsky zemstvo meeting in 1875]. 27 – 31. [In Russian].
3. Gavrilov, M. (1886) Svod postanovlenij uezdnyh zemskih sobranij Chernigovskoy gubernii. Tom I. Gorodnickij uezd (1865-1884). [Code of decisions of county zemstvo assemblies of the Chernihiv province. Volume I. Gorodnitsky district (1865-1884)]. [In Russian].
4. Hizhnjakov, V. (1916) Obzor razvitiya dejatel'nosti Chernigovskogo uездnogo zemstva za 50 let. [Overview of the development of the Chernihiv district zemstvo for 50 years]. [In Russian].
5. Kotel'nic'kij, N. (2019) Pitannja melioracii zemel'nogo fondu jak skladova chastina agrarnoi politiki zems'kogo liberal'nogo ruhu pivnichnoi Ukraïni(60-80rr.HIHst.). [Nutrition for land reclamation as a warehouse part of the agrarian policy of the zemstvo liberal revolution in the production of Ukraine (60-80 pp. XIX century)]. *Istorija osviti, nauki i tehniki v Ukraïni. Materiali HIV Vseukraïns'koi konferencii*. [History of education, science and technology in Ukraine. Materials of the XIV All-Ukrainian Conference], 362 - 364. [In Ukraine].
6. Kotel'nic'kij, N. (2020) Problema poshirenja sil's'kogospodars'kih znan' jak skladova agrarnoi politiki zems'kogo liberalizmu pivnichnoi Ukraïni(60-80rr. HIHst.). [The problem of the expansion of agricultural knowledge as a warehouse of the agrarian policy of the Zemstvo liberalism of the industrial Ukraine (60-80 pp. XIX century)]. *Istorija osviti, nauki i tehniki v Ukraïni. Materiali HV Vseukraïns'koi konferencii*. [History of education, science and technology in Ukraine. Materials of the XV All-Ukrainian Conference], 79 – 81. [In Ukraine].
7. Kotel'nyc'kyj, N. (2020) Agrarne pytannja v dijaj'nosti zems'koi' liberal'noi' frondy pivnichnoi' Ukrai'ny. [The agrarian issue in the activities of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine]. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Myhajla Kocjubyns'kogo*. [Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi], 33, 16 – 23. [In Ukraine].
8. Kotel'nic'kij, N. (2021) Pitannja agronomichnogo ta meteorologichnogo monitoringu v agrarnij politici zems'koi liberal'noi frondi pivnichnoi Ukraïni (60-80 rr. st.). [Nutrition of agronomic and meteorological monitoring in the agrarian policy of the Zemstvo liberal frontier of pivnichnoy Ukraine (60-80 pp. XIX century)]. *Naukovo - innovacijnij rozvitok agrovirobnictva jak zaporuka prodovol'choi bezpeki Ukraïni: vchora, s'ogodni, zavtra»: materialy Vseukraïns'koi naukovo-praktichnoi konferencii*. [Scientific - innovative development of agro-production as a guarantee of food security in Ukraine: yesterday, today, tomorrow”: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference]. 44 - 47. [In Ukraine].
9. Miklashevskij, I. (1887) Ocherki krest'janskogo hozjajstva v Malorossii. [Essays on peasant farming in Little Russia]. *Zemskij sbornik Chernigovskoy gubernii*. [Zemsky collection of Chernihiv province]. 7- 8, 210 – 259. [In Russian].
10. Mojsijenko, V. (1999) Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukrai'ni (seredyna 60-80 rr. XIX st.). [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid 60-80's of the XIX century)]. Abstrakt of candidate's thesis. [in Ukrainian].
11. Petrunkevich, I. (1934) Iz zapisok obshhestvennogo dejatel'ja. Vospominanija. [From the notes of a public figure. Memories]. 472p. [In Russian].
12. Red'kina, O. (2002) Zemstva Livoberezhnoi' ta Pivdennoi' Ukrai'ny jak organy misceвого samovrjaduvannja ta osередky liberal'nogo ruhu v drugij polovyni XIX – pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the XIX – early XX centuries]. Abstrakt of candidate's thesis. [in Ukrainian].
13. (1901) Trydtsat let horodskoho samoupravlenija v Chernyhove s 1870 po 1900 hod. [Thirty years of city government in Chernihiv from 1870 to 1900]. [In Russian].
14. Vykup krest'janami v polnuju sobstvennost' nadel'nyh svoih uchastkov posredstvom vnesenija dolga po vykupnoj ssude. [The redemption by peasants of their allotment plots into full ownership by means of making a debt on a redemption loan]. (1896). *Zemskij sbornik Chernigovskoy gubernii*. [Zemsky collection of Chernihiv province], 7, 45 – 54. [In Russian].

15. Zemlevladienie byvshih pomeshhich'ih krest'jan i oblozhenie ih vykupnymi platezhami. [Land ownership of the former landlord peasants and taxation of their redemption payments]. (1896) *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. [*Zemsky collection of Chernihiv province*], 4, 7 – 32. [In Russian].
16. Zhilenkova, I. (2000) Liberal'no-demokratichnij ruh v Ukraïni (druga polovina XIX – pochatok XX stolittja). [The liberal-democratic movement in Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]. Abstrakt of candidate's thesis. [in Ukrainian].
17. (1875). Zhurnaly ocherednogo i jekstrennogo Gorodnickogo zemskogo sobranija 1875 goda. [Journals of the next and emergency Gorodnitsky zemstvo meeting in 1875]. [In Russian].
18. (1875) Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1875 goda. [Journals of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1875]. [In Russian].

Надійшла до редакції / Received: 25.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023